

1700-talets sverige – med främmande ögon¹

staffan helmfrid

Sveriges »1700-tal» var epoken 1720–1809, Frihetstiden och den Gustavianska tiden. Stormakten hade gått i graven 1718, kungamakt hade ersatts av »Riksens Maktägande Ständer». De baltiska provinserna med rikets största stad, det tyskspråkiga Riga, var förlorade och Rysslands huvudstad låg vid Östersjön. Men ännu var Sverige näst Ryssland och det Osmanska riket Europas till ytan största rike och flerspråkigt – svenska, finska, tyska, samiska, de lärdes latin, adelns franska och köpmännens holländska och engelska. Vi hade fyra universitet sedan Dorpat gått förlorat: Uppsala, Åbo, Lund och Greifswald, det äldsta av dem alla. Men hur uppfattades och beskrevs landet av samtida, utländska observatörer? Av resenärer och andra med bredare, europeiska perspektiv i botten? Om detta handlar denna uppsats.

Riket var glesbefolkat med 2,3 miljoner invånare. Alla 84 städer inom nuvarande Sveriges gränser hade inte mer än 180 000

invånare sammanlagt. Endast fyra städer i riket hade mer än 10 000 invånare, Stockholm (ca 70 000), Göteborg, Åbo och mot senare delen av seklet Karlskrona.

Sverige levde kvar i naturahushållning. Staten avlönade med boställen och naturlön, ofta i »tunnor råg». Skatter betalades i natura. Bristen på kontanter, frånvaron av guld- eller silvermynt och papperspengarnas växlande kurs, var hinder i ekonomin och ett problem för resenärer.

Krigen hade förött rikets resurser både materiellt och personellt, men ändå prövades revanschkrig. Bara turen räddade oss från större territoriella förluster i krigen 1741–43, 1756–61 och 1788–90. Med förlusten av hela Finland, Åland och Svenska Pommern 1809–1815 upplöstes det svenska riket. Kvar blev nationalstaten Sverige. För 1700-talssvenskarna betydde »Sverige» hela riket, medan Svealand kallades »det egentliga Sverige», eller »Sverige för Sig Sielft».

Om Sverige skrev engelsmannen William Coxe 1784:

När man kommer från Tyskland och blivit van vid hyggliga värdshus kan de svenska stugorna verka usla kojor; för mig som länge vistats på platser med vida sämre logi tycktes de som palats... Efter att ha sett böndernas slaveri i Polen och Ryssland var det en tillfredsställelse

¹ Denna uppsats presenterades vid Svenska Sällskapet för Antropologi och Geografi årsmöte i november Linnéåret 2007. Den bygger på ett bidrag till det stora verket »The Linnaeus Apostles», utgiven 2006–2007 i flera band i England av IK Foundation, med syfte att till en internationell publik förmedla en bild av Linnés hemland.

att åter vistas bland fria människor, i ett kungarike med jämnare fördelning av egendom, utan livegenskap, där de lägsta skikten åtnjuter säkerhet till person och egendom...

Den kritiske unge engelske baronen Nathaniel Wraxall (1775) måste medge att bönderna »äro mindre ociviliserade och barbariska, än vad man skulle vara frestad att tro på grund av allt [dvs naturen] som omger dem.» Holsteinaren August Hennings (1778) är direkt positiv: »Överhuvud tilltalade mig svenskarnas livsstil mycket. Den är naturlig, anständig och utan tvång». Tysken Johann Beckmann konstaterade (1765–66) dock lite surt att:

svenskarna till största delen fått teknik och vetenskaper från tyskarna, som de nu med icke ringa stolthet föraktar. De tycker sig åtminstone ha kommit lika långt och vill nu bara räkna engelsmännen och fransmännen för sina mästare.

Svenskarna får kunskap om sitt land

Under 1700-talet öppnades rikare källor till kunskap om det egna landet än den kyrkan givit. Tidningar började spridas. Läskunigheten var allmän tack vare husförhören. Vid sidan av katekesen nådde almanackan från 1700-talets mitt ut till stora läsarskåror. I den fanns råd och rön för näringarna. Också prästerna spred praktiska råd till sina församlingsbor. Från prästhem gick många söner till universiteten och vidare till en karriär inom kyrka och stat. Adlande öppnade de högsta ämbeten för studiebegåvade. Prästerna spelade en stor roll för den ståndscirkulation som bidrog till landets utveckling genom att hjälpa begåvade men fattiga pojkar i socknen till studier. Baron

Wraxall förvånades över att studenterna i Uppsala »inte som hos oss är unga män av god familj och ekonomi utan mest eländigt fattiga och bor 5 och 6 tillsammans i usla kvarter bland smuts och elände». Professor Clarke från Cambridge fann studentlivet i Uppsala deprimerande.

Vetenskapsakademien, grundad 1739, inspirerade till utforskning av landet. Carl Linnés resor är den mest lysande insatsen. Med Jacob Faggot, mannen bakom storskiftet, och Linné som initiativtagare genomfördes från 1741 ett projekt för sockenbeskrivningar. Studenter vid universiteten i Uppsala och Åbo kom att inrikta sina studier på hemssocknens beskrivning. För den mer översiktliga beskrivningen av riket svarade Erik Tuneld i sin »Inledning till Geographien öfwer Sverige», använd långt in på 1800-talet. Dess kvalitet lovordades av Linné. Tuneld kunde utnyttja de första fritt sålda länskartor, som utgavs från 1742. En ny rikskarta ersatte 1600-talets hemliga kartor. Mot seklets slut utgavs på privat initiativ förbättrade kartor och 1797 en rikskarta, den sista över det odelade riket.

En ny bild av vår historia tecknades av Olof von Dalin. Dalin löpte risker för fritänkeri men beskyddades av likasinnade drottning Lovisa Ulrika. Professorn Johan Ihre författade den första svenska språkläran och svenska språket användes alltmer också i lärda sammanhang. Linné blandade ofta latin och svenska.

Världens första befolkningsstatistik, Tabellverket (1749), byggde på prästernas folkbokföring. »Folkmängden är känd med större säkerhet i Sverige än i någon annan del av Europa», konstaterade Coxe. Bakom Tabellverkets framgång stod Pehr Wilhelm Wargentin, prästson från Jämtland, Vetem

skapsakademiens sekreterare och astronom med bostad i Observatorium.

Sverige hade blivit en respekterad partner i det internationella vetenskapliga utbytet. Fasta svenska ambassader i metropoler som Paris och Konstantinopel liksom bildningsresor till Italien förmedlade kulturella och politiska impulser. Svenska kulturpersonligheter (Carl Gustaf Tessin med flera) och konstnärer vistades gärna i Paris. Svenska officerare utbildades i regementet Royal Suédois. Till England reste vetenskapsmän och företagare. I Tyskland var nu Göttingen det viktigaste universitetet för svenskar. Inom naturvetenskapen (Linné, Celsius, Klingenskierna, Bergman, Scheele med flera) var Sverige en stormakt. »De flesta vetenskapsmän som Sverige frambragt är kända i hela Europa» skrev fransmannen Catteau-Calleville, som besökte landet 1788.

Landskap och bebyggelse

Det svenska landskapet upplevdes olika av utländska resenärer, naturligtvis beroende av route, årstid och väder. För tysken Carl Gottlob Kuettnér (1797–99) var Sverige ett av Europas vackraste länder med sjöar utan ände. »Ge mig järn, vatten, klippor och granar och jag skall skapa ett Sverige, i längden blir monotonin outhärdlig!» utropade däremot August Hennings.

Många resenärer hade med unge Wraxall svårt att fördrå den svenska vintern som »härskar här i fulla nio månader». Italieneren Giuseppe Acerbi, den förste naturvetare som tog sig ända upp till Nordkap, hade däremot bara lovord för en vinter som bjöd på mångfaldig skönhet av snö och is och gav gott slädföre på dåligt stensatta stockholmsgator.

»Närmare huvudstaden var landskapet ytterst vilt och bergigt och än glesare befolkat. Jag har knappast någonsin sett en mer öde och ändå mer pittoresk region» skrev William Coxe om sin resa från Grisslehamn till Stockholm i februari 1784. Wraxall fann Småland ödsligt, »övergivet t o m av fåglarna...». Han kunde resa från ett skjutshåll till nästa utan att se en människa. När utsikten mot Jönköping öppnade sig såg han »ett paradiset på jorden». Medan Wraxall också tyckte Uppland var den mest fruktansvärda obygd kunde Coxe i samma trakter »knappast föreställa sig ett mer omväxlande och tilltalande sceneri». Rektorn vid Tyska skolan i Stockholm, Johann Wilhelm Schmidt, fann i Dalarna och Hälsingland utsikter »som hör till de vackraste på jorden». Också Erik Tunelds svenska geografiska var en lovsång till Sverige:

Landet ligger i en behaglig luftkrets, vintern är klar, sund och frisk, då med stor bekvämlighet resor och körslor över sjöarna kunna företagas, om sommaren är även dag och natt så ljuvlig att knappt någon ort kan härmed förliknas.

Själve Linné, vars lyriska beskrivningar av olika landskap i södra Sverige är berömda, upplevde däremot myr- och skogslandet i Lycksele lappmark så att »aldrig kan prästen så beskriva helvetet, som detta är ej värre».

1700-talets landsbygd upplevde stigande välstånd. Man kan ännu se det i de berömda hälsingegårdarna. Statens försök att hejda timmerslöseriet ignorerades. Runtom i landet spred sig seden att måla de grå timmerhusen med Falu rödfärg. Den röda stugan med vita knutar gav landets bebyggelse ny karaktär. Herrgårdarna fick en förnämare

sandstensgul färg. Trädgårdspaviljonger för samvaro kring kaffebordet vittnade om tidens natursvärmeri. Stockholms hantverkarskrån levererade högklassiga möbler och inredningar till herrgårdar runt om i landet. Utländska besökare förvånade sig över trähus till och med i städerna i ett land så fullt av sten. I städerna var stenhus, av tegel, begränsade till stadens centrum.

Livet var knappast bekvämt, särskilt inte för de fattiga i otäta timmerhus med öppen spis som värme- och ljuskälla. »Soten», tbc, var en folksjukdom. Vägglöss och huvudlöss var vanliga. Missväxt ett par år i följd ledde trots nödhjälp från sockenmagasin till hungersnöd. Östersjöhamnarna var stängda för sjöfarten under långa vintermånader, i norr mer än halva året. I gengäld öppnades till lands vintervägar över frusna sjöar och genom snörika bygder för tunga transporter och slädfärder.

Carl August Ehrensvärd har målände beskrivit resandets vedermödor på dåliga vägar och i usla värdshus mellan Skåne och Stockholm. Tuneld betecknade däremot vägarna som »mestadels övermåttan goda». Linnéaposteln Hasselquist saknade i Palestina »Sveriges makalösa landsvägar». Utländska resenärer ger Sveriges vägar beröm. Wraxall fann att vägen mellan Hälsingborg och Stockholm »inte överträffas av någon i Europa, inte ens undantagande den mellan London och Bath». Arkeologen Edward Daniel Clarke betecknade vägen till Gävle som »super-excellent». Det fanns inte något liknande i något annat land. Tysken Kuettner gick ännu längre då han hävdade att »anläggandet av de svenska landsvägarna är ett av de största verk som jag känner i gamla och nya världen». Ett vittne från Nya Världen bekräftade, fd vicepresidenten i

USA Aaron Burr skrev 1809 att vägarna »är överallt lika bra som mellan New York och Harlem». Vägunderhållet ålåg de markägande bönderna i det »indelta» Sverige.

Under 1700-talet var mellansveriges skogsland svårt åtgånget för bergsbrukets och järnhanterings behov. I sydvästra Sverige hade ljunghedarna fått stor utbredning. Svedjebuket som bedrevs av finska kolonister i mellersta Sverige sågs med allt oblidare ögon. Också det småländska skogslandet var märkt av svedjandet.

Befolkning, tro och sjukvård

Soldatutskrivningarna och de förödande krigsförlusterna hade upphört efter 1721 och Sverige inom nuvarande gränser ökade sin folkmängd med 70 procent mellan 1720 och 1809. Utöver jordbruksslätterna är det Bergslagen som framträder på 1700-talets befolkningskarta.

Mer än 75 procent av befolkningen var bunden till ett självhushållande jordbruk. Bondfolket väckte utländska besökares intresse. William Coxe noterade att »bönderna är välklädda i kraftiga kläder av egen tillverkning» och att »deras stugor är bekväma och rymliga, ehuru av trä». »Överallt märker man renlighet...», skriver Johann Wilhelm Schmidt. För den engelska kvinnoaktivisten Mary Wollstonecroft var »bondeståndet det hövligaste hon sett». Italienaren Acerbi, som var kritisk till mycket uppmärksammar en ovanlig folkbildning och att:

de svenska bönderna äro fria, enkla, godhjärtade, glada, modiga och begåvade. Det vore svårt att finna ett folk, som har en så lycklig blandning av begåvning, tapperhet och rätträdighet som svenskarna.

Den svenska adeln var liten till numerären men hade ensamrätt till statliga ämbeten. Den utökades för statens behov genom nyadlande. Adel, präster och ofrälse ståndspersoner med familjer och tjänstepersonal utgjorde tillsammans bara drygt fem procent av befolkningen. En ny klass av företagare (»brukspatroner») och storköpmän/bankirer (»skeppsbroadel») växte fram. I borgarståndet fanns ett starkt inslag av tyskar, holländare och engelsmän, de senare präglade i synnerhet Göteborg. Rika företagare i Stockholm och Göteborg levde furstligt, importerade lyxvaror och ordnade överdådiga banketter, berättar holländaren Johan Meerman, men de kunde på de populära »assembléerna» i Börssalen blanda sig med »vanligt folk».

Inflyttning från Pommern och angränsande tyska länder tillförde under 1700-talet kompetens till rikets centrum; läkare, apotekare (bland andra Wilhelm Scheele), forskare, militärer och administratörer.

Statskyrkan hade starkt stöd i lagen, men pietismen hade stor utbredning. Det rådde kyrkoplikt. Sockenkyrkan var statens informationskanal till befolkningen. Nya lagar och förordningar kungjordes från predikstolen. Upplysningens idéer, fritänkeriet, hade mycket liten spridning. För gudsförnekelse gällde ännu efter 1734 års lag dödsstraff, men häxprocessernas tid var slut i seklets början. Lämnade man den lutherska statskyrkan för annat samfund dömdes man arvlös och landsflyktig.

Till 1700-talets andliga liv hörde också ordenssällskap och olika former av vidskepelse. Medicinskt kvacksalveri var utbrett.

Inte bara ekonomiskt var bygder och regioner hänvisade till självförsörjning. I Stockholm fanns från 1752 rikets första

och länge enda sjukhus, Serafimerlasarettet, med till en början åtta bäddar för fattiga sjuka. Norr om Gävle fanns varken läkare eller apotek. I gengäld spelade hälsobrunnar, mest berömd Medevi, en större roll i hälsovården än någonsin tidigare eller senare. På sommaren var Medevi ett Sverige i miniatyr, där alla samhällsklasser var företrädna från kungligheter till fattighjon.

Den nordligaste gymnasieskolan fanns i Härnösand. När den grundades 1650 var det med tanke också på kyrkans behov av stöd till samefolkets kristnande. Detta var en process som pågick ännu på 1700-talet samtidigt med svensk bondekolonisation in i lappmarkerna. Missionen gick hårt fram mot samernas heliga platser och föremål.

Makt och politik

1700-talet var en tid av politisk debatt och ifrågasättande av privilegiesamhället genom tänkare som den österbottniske prästen Anders Chydenius. Hans tankar om tryckfrihet skulle ge Sverige världens första tryckfrihetsgrundlag 1766 och några steg till religionsfrihet och näringsfrihet.

Riksdagen bestod alltsedan medeltiden av fyra stånd. Adelsståndet omfattade huvudmännen för ca 1000 ätter. Som godsägare hade många ett starkt inflytande i socknarna och som ämbetsmän delaktighet i rikets administration. Prästeståndet utgjordes av 50 valda präster, ordförandeskapet i sockenstämmorna gav dock prästeståndet ett inflytande långt över dess numerär i riksdagen. Borgarståndet bestod av 90 män valda av städernas köpmän och hantverkare och bondeståndet av 150 bönder valda av gårdsägare efter graderad rösträtt.

Böndernas deltagande i politiken sak-

nade motstycke ute i Europa och väckte besökarens intresse. »De bönder, som kommer till riksdagen medföra endast ett naturligt förstånd, uppmärksamhet och medvetandet om att vara fria människor», skrev professor Dietrich Hermann Hegewisch från Kiel, som reste i landet 1795. Liknande funderingar hade engelsmannen Matthew Consett, när han beskådade riksdagens intåg i rikssalen på Stockholms slott år 1786. Sist kom bönderna

som med säregna dräkter och långt stripigt hår stod i skarp kontrast mot dem som gick före. Men, trots att utseendet inte talar för dessa män var jag väl informerad om att de är långt ifrån underlägsna när det gäller det egna landets politik, och underbart kunniga i landets författning. De är starka i övertygelsen och kan varken mutas eller påverkas utan värnar sin nations välgång och anseende.

Ständernas makt koncentrerades under Frihetstiden i »sekreta utskottet», där bondeståndet var orepresenterat. De tre ofrälse stånden kom dock att alltmer enas i att ifrågasätta adelns makt och privilegier. Mot ett adels- och företagarstyrt parti, »hattarna», stod ett parti med starkare förankring i de ofrälse stånden, ursprungligen nedsättande kallat »mössorna» (nattmössorna). Utrikespolitiskt stod partierna hårt mot varandra. Hattarna drev tanken på revanschkrig mot Ryssland. Mössorna orienterade sig mot England. Också inom den ekonomiska politiken gick partierna skilda vägar, hattarna för merkantilismen med dess subventionspolitik till stöd för manufakturerna, mössorna mer för fysiokratismens syn på jordbruket som välståndets grundval.

Med maktskiftet mellan partierna ut-

vecklades liksom i England ett parlamentariskt system, där regeringen skiftade efter majoritetsförhållandena i riksdagen. Det politiska spelet öppnade för opinionsbildning och engagemang i samhällsfrågor. Tvärsociala politiska klubbar i huvudstaden diskuterade de politiska idéerna. Den politiska kampen kunde ofta bli hätsk och åtföljd av smådeskrifter. En utbredd mutkultur bidrog att smutsa det politiska livet. »De flestas strävan är att samla eller sälja vota, skada sina fiender och berika sig själva», skrev Johann Beckmann. Särskilt farlig var inblandningen av utländska pengar i detta spel. Frankrike, Ryssland, Danmark och England gav stöd åt olika fraktioner i det politiska livet. Ryssland var genom Nystadsfreden garant för det svenska statskicket. Mössorna fick stöd, också i pengar, av Ryssland och England, hattarna av Frankrike. Det var Ryssland som gick segrande ur striden om val av tronföljare efter Fredrik I, då dess kandidat Adolf Fredrik från Holstein-Gottorp valdes. I en tid då ett politiskt svagt Polen delades mellan sina grannar kunde många se ett hot också mot Sveriges nationella existens.

En allvarlig vändning tog den politiska striden när missnöjet med hattregeringens katastrofala krig mot Ryssland 1741–43, utlöste en väpnad protestmarsch av 4500 bönder, huvudsakligen från Dalarna, till Stockholm sommaren 1743. Bönderna ville ha en stärkt kungamakt som skydd mot adelsmakten. En skakad regering lät trupper öppna eld mot demonstrationen och tillfångatog dess ledare.

Kritiskt blev också läget när det röjdes att ett hovparti, inspirerat av drottning Lovisa Ulrika, 1756 planerade en statskupp för att återställa kungamakten. Liksom 1743 fick

bödeln arbete. Kunglig underskrift sattes därefter med namnstämpel.

Med Tryckfrihetsförordningen 1766 nådde Sverige samma mått av personlig andlig frihet som England och Holland. Tillsammans med den nya offentlighetsprincipen, som riktades mot sekreta utskottets makt och öppnade statens dokument för insyn och pressdebatt lade den grunden till Sveriges senare konstitutionella utveckling.

Till Frihetstidens stora projekt hör 1734 års lagbok påbörjad under Karl XI, som ligger till grund för senare rättsutveckling i både Sverige och Finland. Ett annat nationellt projekt var anläggandet av Sveaborg och uppbyggandet av en stark flotta. När den spansk-amerikanske revolutionären Francisco Miranda på sin rundresa i Europa besökte Karlskrona 1787 utbrast han att redan de inbyggda dockorna för linjeskeppen, då under byggnad, »är värt en resa till Sverige». Han fortsätter:

Detta tekniska underverk som gör en mållös, Herre Gud, vilken magnifik sak, vilken djärvhet, vilken kunnighet. Knappast någon annan sak i världen kan skänka större ära åt den mänskliga företagsamheten. Och allt detta utfört av en liten och fattig nation, under det att de rika och stora nationerna i södern drömma och sova i indolens.

Coxe fann planen för dockorna »värdig de gamla romarna» men den blev aldrig slutförd.

En viktig reform var övergången till den gregorianska kalendern 1753, som anslöt Sverige till den i Europa utom Ryssland och England sedan länge tillämpade tideräkningen. Vid observatoriet i Stockholm påbörjades 1753 också den serie väderob-

servationer som blivit den längsta i norra Europa. Alltifrån början mättes temperaturen med den nya svenska termometer som bär Anders Celsius namn.

Frihetstiden tog abrupt slut 1772 då Gustaf III genomförde sin statskupp. Kungamakten återställdes, en blomstringstid för konsterna inleddes, humanitära reformer genomfördes med förbud mot tortyr och stegvis utökad religionsfrihet. En rad kulturinstitutioner, bland annat akademier, opera, teater, konst- och antikmuseum skapades medan Frihetstidens blomstrande naturvetenskap och offentliga debatt förtvinade. Adelsprivilegier inskränktes, vilket ådrog kungen fiendskap från tidigare makt-havare. Franska revolutionen hade börjat. Vi vet hur det gick där.

Under Gustaf IV Adolf drogs Sverige in i kampen mot Napoleon med katastrofala följder, förlusten av Finland och Svenska Pommern. 1700-talets Sverige gick i graven.

Kommunikationer

Mot slutet av 1600-talet hade vägväsendet och skjutshället ordnats i riket. Gästgivar-gårdar för övernattnings och mat enligt fastställd taxa, respektive skjutshållstationer för växling av hästar fanns på 10–30 km avstånd från varandra längs huvudvägarna. Milstenar var fjärdedels svensk mil vägledde de resande. Inre norra Sverige och inre Finland var i praktiken väglöst land. År 1743 utgav Georg Bieurman den första vägbeskrivningen för hela riket med vägvstånd, skjutshåll, taxor och översiktskarta. Tuneld betonar att landsvägarna var säkra för röverier och övervåld. Utländska resenärer lovordade samstämmigt tryggheten

på svenska vägar. När holländaren Johan Meerman 1798 passerade den svensk-ryska gränsen i Finland noterade han att han lämnade »ett land av största säkerhet och personliga frihet.» Rektor vid Tyska skolan i Stockholm betygade att man reser »biligt, säkert och bekvämt» och den kritiske Wraxall måste medge att »man reser med fullkomlig säkerhet».

Gästgivargårdarna får däremot mycket skiftande betyg. Matthew Consett fann sängarna ofta smutsiga och obekväma. Mathållningen med salt sill och salt fläsk, rovor, svagdricka och brännvin bedömdes övervägande negativt. Fransmannen Xavier Marnier råkade i Värmland ut för en gästgivargård, där visthusboden bara innehöll två ägg. Han fick det ena kokt, men det visar sig innehålla en kyckling. Han sökte tröst i tanken på den som i sinom tid får det andra ägget. Resenärer utifrån tillråds av landsmän ta med förråd av vin, skinka och korv. De små svenska hästarna förvånar utlänningar. Sex hästar krävdes i backarna, men genom förbeställning försågs man med nödvändig hästar vid skjutshällen. Under 1700-talet förbättrades vägväsendet med flottbroar och ibland välvda stenbroar. Otaliga grindar var hinder i trafiken. Kuetter upplevde på vissa sträckor att tolv till femton grindar måste öppnas och stängas på en timmes färd. Reshastigheten var ännu densamma som under medeltiden eller för den delen forntiden.

Postgången var ordnad med postryttare och poststationer. Postryttarna växlade i ett stafettsystem dag och natt. Över Ålands hav roddes en postbåt och mellan Ystad och Stralsund seglade en postjakt. Vintertid måste posten till Åbo och Finland vid svåra isförhållandena gå runt Bottenviken,

en omväg på 1 500 km. På 1790-talet fick Ålandsleden en av världens första optiska telegraflinjer, en konstruktion av Åbo-födde Abraham Edelcrantz. Från Stockholm gick posten på fem dygn till Skåne. Till Luleå behövdes 15 dygn.

Den gamla drömmen om en »Göta kanal» var levande genom 1700-talet. Christopher Polhem prövade fram till sin död 1751 att med slussar förbigå de 32 m höga Trollhättefallen i Göta älv. Coxe fann 1784 arbetet med Trollhätte kanal »ett häpnadsväckande företag». Hennings hade sex år tidigare bedömt det som utsiktslöst. Efter ytterligare ett halvt sekels mödor kunde dock segelleden mellan Vänern och Göteborg öppnas år 1800.

Industri och handel

»I inget land är ekonomin, såväl den offentliga som den privata eländigare än i Sverige». Detta var den senare professorn i Göttingen, Johann Beckmanns hårda dom efter en nära årslång vistelse i landet 1765–66. Men bilden blir ljusare om man jämför med det katastrofala tillståndet i landet vid seklets början.

»Nyttna» och »dygden» var honnörsord i 1700-talets samhällsliv. Frihetstiden blev en period av nyttoinriktad vetenskap, experiment, ekonomiska rön, manufaktururer och handelskompanier, men skråväsen och privilegiesystem fördröjde den ekonomiska utvecklingen. Hattpartiets försök att förvandla universiteten till rena yrkesskolor föll på professorernas, främst Linnés, motstånd.

Hattpartiets politik bars upp av 20–30 storköpmän/handelshus i Stockholm, den så kallade skeppsbroadeln. Genom tullar och importförbud kunde importen strypas

och lämna rum för inhemsk manufaktur, gödslad med statliga subventioner. Några av handelshusen var också landets största bankirer och medverkade till finansiering av Bergslagens hyttor och hamrar i en ny form av storföretag.

När mösspartiet segrade 1765 började skeppsbroadelns nedgång genom avregleringar och borttagande av subventioner. En rik flora av hushållningslitteratur växte fram. Till näringarnas förkovran bildades »patriotiska sällskap». Anders Chydenius medverkade till det så kallade »Bottniska handelstvångets» och andra regleringars avskaffande 1765. Därmed tilläts hamnstäderna norr om Stockholm bedriva egen utrikes sjöfart och handel.

De energikällor som stod till buds i 1700-talets Sverige var ved, vind, vattenkraft och muskelkraft. Medan muskelkraft och vindkraft var tillgängliga överallt (väderkvarnar och segelfartyg) var veden en bristvara också i det skogrika Sverige. Vedbristen födde en viktig uppfinning 1767, den energieffektiva kakelugnen med vinklad rökgång. Den blev hemmens värmekälla i halvtannat sekel. I Palestina upplevde linnéaposteln Fredrik Hasselquist en kall vinter: »Jag som är van vid svensk köld skulle ej akta denna; men jag har här ingen svensk kakelugn... Jag har aldrig i Sverige varit så kulen».

Vattenfallen vid Trollhättan och Älvkarleby hörde till de berömda turistiska besöksmålen. Om det senare skrev Kuettner att »här finns scener att avbilda, som är mer värda än tusenden i de mest besökta länder». Till de stora besöksmålen hörde Sala silvergruva, Falu koppargruva och Dannemora järngruva. Ett stort besöksmål var också professor Linné!

Manufakturerna var inte livskraftiga utan subventioner och gick under efter mösspartiets avreglering 1766. Det gällde både den kända textilmanufaktur som grundats av Jonas Alströmer i Alingsås och de betydligt större äldre textilmanufakturerna i Stockholm. För framtiden viktigare var den i Sjuhäradshäraden utvecklade textiltillverkningen organiserad av »förläggare», som höll bondgårdarnas kvinnor med råvara och driftkapital. Försäljningen organiserades med kringföringshandel (»västgötaknallar»).

De första porslinsmanufakturerna blev en framgång liksom glasbruken i östra Småland.

Landets största enskilda industri var Alunbruket i Skåne, Europas största leverantör av alun, som behövdes i färgerier, garverier och i pappersframställning, men förädlingsindustrin dominerades ännu av hemslöjd.

1700-talet var en blomstringstid för järnhanteringen. Vid 1700-talets mitt svarade Sverige för 35 procent av världsproduktionen av stångjärn, och levererade 80 procent av Englands stora järnimport. Järnet svarade för 75 procent av Sveriges hela exportvärde (ca 400 000 ton per år). I Uppland producerades av Dannemorans rena malm och de uppländska skogarnas träkol världens dyraste och bästa järn av yrkeskunigt folk från trakten kring Liège, valloner. Så värdefulla var de vallonska smederna att de 1741 genom den första lagen i riktning mot religionsfrihet fick rätten att utöva sin reformerta religion.

Vallonjärnet har betecknats som den märkligaste insats av yrkesskicklighet som Sverige stått för. Bergs- och järnhanteringsens problem sysselsatte landets främsta ingenjörer och uppfinnare. Vid 1700-talets

mitt kunde brukspatroner anlita landets främsta arkitekter för att bygga magnifika bruksherrgårdar och mönstergilla bruksamhällen. De hör än idag till landets främsta sevärdheter. De Geers Lövsta blev vida berömt. Bruket drev fyra hamrar, åtta härdar och en masugn, allt för »fransöskt smide» (vallonjärn) – och bebyggdes med en slottsliknande bruksherrgård som inrymde ett av tidens stora bibliotek. »Om något under hela resan överraskat och gjort mig häpen var det Löfstad... mer likt ett furstligt lantslott...» utbrast Schmidt i sin reseberättelse.

Men härligheten tog slut när man i England vid seklets mitt lyckats ersätta träkolet i järnhanteringen med koks ur egen stenkol och blev oberoende av importen från Sverige för huvuddelen av sitt järnbehov. Eskilstuna var då som nu ett centrum för järnmanufaktur. Dess produkter kunde dock enligt den tyske skriftställaren Carl Gottlob Kuettner kvalitativt inte mäta sig med de engelska.

Den viktigaste svensk-finska exportvaran vid sidan av stångjärnet var träkolstjära, oundgänglig inte minst för segelfartygens skrov och rigg. För den stora brittiska flottan var Östersjöns trä- och tjärexporterande hamnar strategiskt viktiga.

Till bilden av 1700-talets svenska näringsliv hör Ostindiska Kompaniet, bildat av penningararistokratin i Stockholm. Huvuddelen av dess fartyg byggdes där men huvudkontoret flyttades till Göteborg och därifrån utgick också expeditionerna till faktoriet i Kanton, Kina. Kompaniet bestod under tiden 1731–1809, genomförde 132 expeditioner med mycket god vinst på varje resa som inte slutade i haveri. Huvuddelen av de kinesiska varor som hemfördes vidareexporterades i Europa men den svenska

rokokon tillfördes siden och porslin även om den största lasten var te. Det var med kompaniets skepp som Linnés studenter reste ut i världen.

Jordbruk

Ryggraden i Sveriges folkförsörjning var ännu ett i huvudsak självhushållande jordbruk. Den resenär, som kom från länder, där den agrara revolutionen börjat sätta sina spår hade mycket att kritisera. »Allt visar», skrev Johann Wilhelm Schmidt, »att lantmannen bara arbetar tillräckligt för att överleva och föga tänker på avsättningen av sitt överskott». Man hade i trakter han berest nära Stockholm ännu inget begrepp om foderväxtodling. I förhållande till grannländerna i söder hade Sverige få storgods. Karl XI:s reduktion hade avvärjt det feodala hotet mot bondeklassen.

Under 1700-talet pågick ännu bondekolonisation i norra Sveriges och Finlands inland. Den kom i konflikt med samernas renskötsel, jakt och fiske. Svenska domstolar, som tidigare i regel dömt till samernas fördel vid konflikter med svenska nybyggare om fiskevatten, jakt och odlingsmark började nu allt oftare döma till nybyggarnas fördel.

I slättbygderna bestod byarna ganska oförändrade sedan medeltiden men antalet gårdar ökade genom arvdeltningar. Gårdarna hade samordnad drift med bundna trädssystem i gemensamt hägnade gårderna och strikta regler för djurens betesgång. Karakteristiskt för det traditionella jordbruket var också djurens betesgång sommartid i skog, hagar och trädesåkrar och deras försörjning vintertid med hö och löv från naturliga ängar. Hagar och ängar var

lika viktiga beståndsdelar i kulturmarken som åkrarna. I södra Sverige var ännu oxar vanliga dragdjur, men överallt användes hästar för körslor.

När Meerman efter sin resa värderar Sveriges jordbruksbygder finner han en anledning till att Skåne inte var så uppodlat som det borde vara, nämligen de stora godsens och de överbefolkade byarna. Det enkla folkets bostäder var här mycket dåliga. Linné tyckte detsamma.

Samtidigt som bysystemet gick mot sin fulländning genom införande av så kallade byordningar vid 1700-talets mitt, nåddes Sverige av idéer som i England och Nederländerna upplöste bysamfälligheterna. Jacob Faggots storskifte från 1749/53 mötte dock segt motstånd och lyckades på sin höjd reducera antalet åker- och ängstegar utan att förändra bysystemet. Men med Rutger Maclean på Svaneholm som pionjär började 1781 den radikala upplösningen av byar i en process som pågick genom hela det följande seklet i det så kallade »enskiftet» och »laga skiftet».

På enstaka gods i södra Sverige vann mejerihantering insteg redan tidigt på 1700-talet efter holländskt mönster. Mot senare delen av 1700-talet utvecklades enstaka gods till kommersiella mönstergårdar efter brittisk förebild. Godsen var föregångare i trädgårdsbruket och frambragte bland annat svenska äppelsorter. Linnéaposteln Hasselquist skrev under sin resa i Palestina att han gärna skulle ge en tunna dadlar för en halvspann »af våra goda svenska äpplen». Pehr Kalm förmodade till och med att en stor del av de äppelträd han såg i England »först kommit från Sverige». Större herrgårds- och slottsträdgårdar skulle också ha orangerier, där citrusfruktträd kunde

härbargeras vintertid. Pomeranskryddat brännvin var populärt liksom apelsiner.

Efter seklets mitt började potatisen införas och fick en snabb spridning sedan den visat sig kunna ersätta den knappa brödsäden som råvara till brännvin. Svenskarnas supvanor, både bland män och kvinnor, uppmärksammades med viss förskräckelse av främmande resenärer. Brännvinsbränningen var en betydande ekonomisk faktor.

En »lyx» som belastade handelsbalansen var kaffet som trots försök till förbud snabbt vann platsen som »nationaldryck». På västsvenska värdshus kunde man också få utsökt te, en direkt influens från Göteborgs engelska handelshus.

De flesta gårdar i landet odlade egen tobak. Kring städerna bredde tobaksfälten ut sig. Tobaken njöts av båda könen i kritpipor eller som snus.

Städer

Stadsväsendet hade byggts ut under 1600-talet, framförallt runt Bottenviken. Stockholm hade samtidigt genomgått en dramatisk tillväxt och blomstring. Centrala Stockholm hade fått en barock stadsmässighet av europeisk klass. Med sin holländska prägel kunde också Göteborg hävda en plats bland sevärda europeiska städer. Wraxall fann staden »prydlig, ren och välbyggd». Mary Wollstonecroft anmärkte syrligt att de rika köpmännens främsta njutning är middagsbordet – med en meny som var en karikatyr av fransk med mycket sprit. I motsats till huvudstadens hovliv med lekar och skådespel eller politiska diskussioner på klubbar och kaféer var det dock reell verksamhet i handel och ekonomi som präglade Göteborg, anmärkte August Hennings.

Med timmer- eller korsvirkesgårdar, obelagda gator, hästar, kor, får och svin och egen odlingsjord skilde sig de flesta städerna inte mycket från byarna. Utländska resenärer kunde avfärda dem som fula och smutsiga, men andra såg välvårdade kyrkor och trähus i två våningar, rödfärgade, med torvtak och vitkalkad skorsten, som tecken på välstånd. Borgarna kunde »hålla mer på etiketten än vid hovet». Torget och köpmangården var kännetecknet på stad. Dit måste bönderna föra sina produkter till försäljning och där måste de köpa det de behövde. Staden omgavs av tullstaket. All införsel förtullades. Rådhuset var platsen för både politisk makt och rättskipning.

För Stockholm blev dock 1700-talet en stagnations- och förfallsperiod, trots handelshusens finansiella blomstring. Den våning nära Slottet som Wraxall bodde i, och där ärkebiskopen bött vid Gustaf III:s kröning kallade han »en bostad där en trapistmunk kunde ha tillbragt sina dagar och nätter utan att bryta sitt löfte om ett liv i försakelse och umbäranden». Usla hygieniska förhållanden med hög dödlighet som följd bidrog till att hovet, adeln och borgare lämnade staden då värmen kom för att tillbringa sommaren på lantegendomar eller strandnära sommarresidens i omgivningarna.

I Bellmans Stockholm räknades 723 krogar. Ändå blev den tyske professorn Hegewisch 1795 förvånad över att se så få tiggare i Stockholm. »Man ser sällan illa

klädda och smutsiga människor». Han fann också fattigvården ordnad på ett utmärkt sätt, Sabbatsberg kom till vid mitten av seklet. Privata organisationer och institutioner spelade också en viktig roll i fattigvården. Olika sällskap och ordnar hade karitativ verksamhet på sitt program.

Mot bakgrunden av social misär är den kulturella och vetenskapliga blomstringen i Stockholm märklig, inte bara inom konst och litteratur utan också inom hantverk som silversmide mm. Inom staden fanns vid seklets mitt 20 kyrkor, åtta boktryckerier, tre sockerbruk, glas- och porslinsmanufaktur, siden-, ylle-, klädes-, cattuns-, segelduks- och buldansfabriker liksom skeppsvarv. Kuettner kunde inte nog prisa huvudstadens mångfaldiga skönhet medan omgivningarna av andra resenärer beskrivs som vilda och ogästvänliga, glädjelösa och ofruktbara. Stockholm var med tidens mått en europeisk storstad i unik naturmiljö.

Avslutning

Litteraturen kring »1700-talets Sverige» är oöverskådligt rik. Den rika floran av reseberättelser från tiden förmedlar ofta de mest omedelbara och livfulla intrycken av landskap, människor och levnadsförhållanden. De utländska besökarnas reseberättelser har det speciella värdet att de placerar vårt land i relation till andra länder. De kan både jäva och bekräfta våra egna föreställningar, men kräver källkritisk värdering.

Litteratur i urval

Acerbi, Joseph: *Travels through...Sweden...1798, 1799*. London 1802.

Beckmann, Johann: *Schwedische Reise in den*

Jahren 1765-1766. Red. Th. Fries, Almquist & Wiksell, Uppsala 1911.

Bjurman, Georg: *Vägvisare til och ifrån alla*

- städer och namnkunniga orter uti Svea och Göta Riken samt Storfurstendömet Finland efter skedde vägmätningar uprättad; jämte tvänne uti koppar stuckne Väg-Chartor.* Skrift ingiven till Kungl. Vetenskapsakademien 16 dec. 1743, tryckt i Stockholm 1743 och 1776.
- Consett, Matthew: *A tour through Sweden...* 1786. London 1789.
- Coxe, William: *Travels in Poland, Russia, Sweden...*, Vol. 1-2. London 1785.
- Hennings, August A.F.: *Reise eines englischen Geistlichen durch Schweden, 1778–1779.* Berlin 1784.
- Julius, Arvid: *Sverige med främlingsögon.* Stockholm, 1930. (Bland annat Outhier 1736-37, Hegewisch 1795, Mary Wollstonecroft 1790-talet).
- Kuettner, Carl Gottlob: *Reise durch...Schweden...1798.* Bd 2, Leipzig 1801.
- Marshall, Joseph: *Travels through...Sweden..., 1769...*Vol. 2, Dublin 1772.
- Meerman, Johann: *Reise durch, ...den Norden...1797–1800.* ? 1806.
- Schmidt, Johann Wilhelm: *Reise durch einige schwedische Provinzen...*, Hamburg 1801.
- Tuneld, Erik: *Inledning till Geographien öfwer Sverige.* Stockholm 1741, 1746, (Hamburg 1749), 1757, 1762, 1773, 1783, 1793 (3 band).
- Wraxall, Nathanael William: *Cursory Remarks...*, London, T. Cadell 1775.

*Staffan Helmfrid är professor emeritus vid Kulturgeografiska institutionen,
Stockholms universitet och fd rektor, Stockholms universitet
E-post: staffan.helmfrid@swipnet.se*